

۵- جلدسازی و صحافی، از رسام ارژنگی (طوفان هفتگی دوره جدید ۱۱: ۲)
 ۶- جلد‌های ایرانی از محسن صبا (هنر و مردم ۴۹: ۳۴-۳۵)

از کتابهای فارسی که من می‌شناسم «رساله جلد» است از سید یوسف حسین مجلد، به نظم در نه فصل و یک خاتمه که در فرهنگ ایران زمین (۶/ ۱۰: ۴۳) از روی نسخه مدراس نوشته جمال صاحب در روز یکشنبه ۲ رمضان ۱۲۲۸ چاپ شده است و نسخه‌ای دیگر از آن نوشته ۲۷ رمضان ۱۲۷۵ در فهرست بنگال از ایوانف (۳: ۱۱۴ ش ۹/۹) شناسانده شده است.

در عمده‌الکتاب و عدة ذوی الالباب از معز بن بادیس (۳۹۸-۴۵۴) که در مجله معهد المخطوطات (۱۷: ۱۴) و فرهنگ ایران زمین (۲۱) نشر شده است در باب دوازدهم آن «صناعة التجلید و عمل جمیع آلاته» دیده میشود. همین کتاب را مارتین لوی N. Leuey به انگلیسی ترجمه کرده است.

دو اثر دیگر به عربی درباره جلد سازی مغربی داریم که در آن دو نشانه‌های از واژه‌های فارسی می‌بینیم:

۱- کتاب التیسیر فی صناعة التیسیر از شیخ ادیب فقیه ابو عمر بکر بن ابراهیم بن مجاهد لخمی اشیلی در گذشته ۶۲۹ که در صحیفه معهد الدراسات الاسلامیه فی مدرید (سال ۱۹۵۹ و ۱۹۶۰ ج ۷ و ۸) چاپ شده است.

۲- صناعة تیسیر الکتب والذهب از فقیه ابوالعباس احمد بن محمد سفیانی که در ۱۰۲۹ آن را پایان رسانیده است. آن را «پ ریکارد» P. Ricard در پاریس بسال ۱۹۵۲ با دیباچه فرانسوی به چاپ رسانده و فرهنگ لغات عربی آن با معادل‌های فرانسوی بر آن افزوده است که بسیار سودمند است.

ابن الندیم در فهرست (ص ۱۳) از ابن ابی الحریش صحاف خزانه الحکمة مأمونی وشقة المقرض المجفی و ابو عیسی بن شیران و دمیانه الاعسر و ابن الحجاج ابراهیم و پسرش محمد و الحسن بن الصفار یاد میکند. اینها همه گویا از مجلدان دربار عباسی بوده‌اند و یا از آن کسانی که برای مردم در ده‌های خودکار می‌کرده‌اند.

نوائی در مجالس النفائس (ص ۴۰۱) می‌نویسد که بیشتر خوش‌نویسان و مذهبان و مجلدان مرید شیخ محمد تبریزی شیخ الاسلام و پسر مردم شیراز بوده و در ساختن و پرداختن در دیوان او کار می‌کرده‌اند.

در دیباچه مرقع بهرام میرزا از دوست محمد کوشوانی و همچنین در دیباچه

درباره تاریخ جلد سازی و منابع آن

در این گفتار که اندکی از منابع و تاریخ تجلید و صحافی آمده است از دوست دانشمند آقای عبدالحسین حایری سپاسگزارم که پنجاه و چهار برگه درباره صحافانی که نام آنها در نسخه‌ها آمد و کار آنها ثبت شده است بیاوردی فهرست‌هایی که از آنها بهره برده‌اند به بنده لطف فرموده‌اند و من از آنها در تدوین بند پنجم این گفتار سود برده‌ام. از رنجی که در این زمینه بر خود هموار ساخته‌اند بسیار سپاسگزارم.

دانشمندان باختری درباره هنر جلد سازی ایرانی و اسلامی کتابها و مقاله‌ها نوشته‌اند که عنوان‌های آنها را میتوانیم در فهرست ك. ا. ث. کرسول K.A.C. Creswell بنام: «A bibliography of the Architecture, Art, and Carpets of Islam (در دو مجلد چاپ ۱۹۶۱ و ۱۹۷۳)»

همچنین در «ایندکس اسلامی کوس» بیابیم. از آنچه ایرانیان و فارسی-زبانان در این باره نوشته‌اند میتوان این عنوانها را یاد نمود که در «فهرست مقالات فارسی» آمده است:

- ۱- سیر صنعت صحافی در سده‌های نخستین اسلامی، ترجمه علی رضوی (آریانا ۱۱-۱۰۲-۲۴)
- ۲- جلدسازی در ایران، از آرتور پروپ ترجمه پرویز نائل خانلری (کتابهای ماه ۳: ۱۲۷-۱۳۰)
- ۳- جلدسازی در دوران اسلامی، از عیسی بهنام (هنر و مردم ش ۶ و ۵، ۱۳-۱۵)
- ۴- جلدسازی دوره تیموریان هرات، از مایل هروی (آریانا سال ۲۸ ج ۱: ۱۵-۲۰)

های دیگر مرقعات که یا جداگانه چاپ شده و یا در احوال خوشنویسان مهدی بیانی پاره‌ای از آنها آمده است، یادی از برخی از مجلدان هست مانند خواجه کاا کمال‌الدین عبدالوهاب و میرک مذهب و دیگران که در «اطلس خط» (ص ۵۰۶-۵۰۸) نیز آمده است.

میرزا حبیب‌اصفهان‌نی در «خط و خطاطان» خود می‌نویسد صحافی از خاندان برمک آغاز شده و تیموریان نیز بدان می‌نگریستند و در فارس و عراق و خراسان و هندوستان بویژه کشمیر روایی داشته است. او یاد میکند از عبدالله قاطع هروی و دوست محمد قاطع پسر او و سبک علی بدخشی شاگرد او و میر حسین قزوینی و صحاف قاسم بک تبریزی شاگرد او و میرزا بک تبریزی شاگرد او و پسرش محمد زمان و ملا قاسم علی که آنان از ایرانیانند که از کشور عثمانی آمده بودند (ص ۲۵۹ و ۲۶۱). کلمنت هوارت (ص ۳۲۳، ۳۲۴) هم این سخنان را دارد و پیداست که از او گرفته است. در آثار عجم فرصت شیرازی (ص ۵۵۱) از میرزا محمد رضا و میرزا محمد حسن یاد شده که هر دو صحاف بوده‌اند.

در کتابشناسی کتابهای خطی بیانی (ص ۴۹) از استادان سوخت و ضریبی زمانهای بایسنقر و سلطان یعقوب مانند استاد قوام‌الدین تبریزی مثبت کار روی جلد و عیشی و محمود مجلد و محسن مجلد شاه طهماسب و قاسم بیک تبریزی تا سال ۱۰۰۰ (ص ۴۰) و نیز از استادان جلدروغنی مانند بهزاد و رضای عباسی و یاری مذهب هروی و علی‌قلی جبه‌دار هنرمند روزگار شاه عباس و همچنین از میرزا بابای اصفهانی و آقا صادق و علی اشرف و آقا باقر و آقا نجف و آقا زمان و لطفعلی خان صورتگر و آقا فتح‌الله از سده ۱۲ و ۱۳ و میرزا علی درودی روزگار ما و از صحافان و قطاعان سده ۹ و ۱۰ مانند دوست محمد و شیخ عبدالله امامی و سنگی علی بدخشی و میر سعید افغانی هروی و مظفر علی و محمد امین یاد شده است.

جلد سازانی را که نامی از آنها در کتابها آمده بترتیب الفبایی

در اینجا می‌بینیم

- ۱- انوری اصفهانی که گویا همان شاعر بلخی هنرمند کتابخانه امیر علی شیر نوایی باشد (ذریعه ۹ : ۱۰۹)
- ۲- بهزاد هنرمند نامور
- ۳- تسلیم شیرازی محمد طاهر (ذریعه ۹ : ۱۸۲)
- ۴- ثابت حاج محمد علی تبریزی در گذشته ۱۳۱۳ (ذریعه ۹ : ۱۸۲)

۵- حسن بن حاج علی قریمی مجلد، نویسنده نسخه خواص و منافع از سده ۹۰۸ که در فهرست ادبیات دانشگاه (۱ : ۲۳) از او یاد شده است. در فهرست طرازی (ش ۲۰۵۱) از خط قریمی در ۹۹۵ و در الفهرس الوصفی او (ص ۱۶۳) از وی بنام «حریمی» یاد گشته است.

- ۶- میر حسین قزوینی
- ۷- درویش صحاف باشی میرزا ابراهیم خان از سده ۱۴ (ذریعه ۹ : ۳۲۲)
- ۸- دوست محمد قاطع
- ۹- ذاتی لاری که در تبریز میزیسته است (تحفه سامی ۳۱۵)
- ۱۰- رابط اصفهانی ملک محمد بن نورانوه آقاملک کدخدای اصفهان از سده ۱۱ و ۱۲ (ذریعه ۹ : ۳۴۴)
- ۱۱- رجائی محمد جعفر اصفهانی از سده ۱۴ (ذریعه ۹ : ۳۵۵)
- ۱۲- رضای عباسی
- ۱۳- زلالی لاری که در تبریز میزیسته است (ذریعه ۹ : ۴۰۵ - تحفه سامی ۲۶۵)
- ۱۴- میر سعید افغانی هروی
- ۱۵- سنگی بدخشی
- ۱۶- شکری شیرازی سید میر شکر موسیقار لاجوردشوی (تحفه سامی ۱۷۲، ذریعه ۹ : ۵۳۵)
- ۱۷- صفای شیرازی میرزا علی (ذریعه ۹ : ۶۰۹)
- ۱۸- صفائی تبریزی شناسنده و فروشنده کاغذ (تحفه سامی ۳۱۷ - ذریعه ۹ : ۶۱۲)
- ۱۹- صحیفی شیرازی کتابدار در گذشته ۱۰۲۲ در اصفهان (ذریعه ۹ : ۵۹۹)
- ۲۰- طالعی یزدی خوشنویس که به هند رفته بوده است (ذریعه ۹ : ۹۳۹)
- ۲۱- شیخ عبدالله امامی
- ۲۲- عشرتی قلندر ادواری (تحفه سامی ۲۷۸)
- ۲۳- خواجه کاا کمال‌الدین عبدالوهاب
- ۲۴- عبدالله قاطع هروی
- ۲۵- میرزا علی درودی
- ۲۶- علی‌قلی جبه‌دار
- ۲۷- عیشی
- ۲۸- فتوحی اصفهانی (تحفه سامی ۲۵۶)

- ۲۹- فکری استرآبادی ملارمضان (ذریعه ۹ : ۸۴۵ - تحفه سامی ۳۱۴)
- ۳۰- فنائی استرآبادی ملارمضان (ذریعه ۹ : ۸۴۷ - تحفه سامی چاپ ارمغان
ص ۱۷۹ - در چاپ دو ص ۳۳۲ تخلص او نباتی آمده است)
- ۳۱- قاسم بك تبریزی ملا قاسم علی
- ۳۲- میرقرشی سمرقندی که در بازار این شهردکان صحافی داشته است (ذریعه
۹ : ۸۸۱ - مجلس النفاث ۴۷ و ۲۲۰)
- ۳۳- استاد قوام‌الدین مجلد تبریزی منبت‌کار جلد در روزگار بای سنغر (دوست
محمد - اطلس خط ۵۰۶)
- پیدا است که او جز قوامی مذهب خواهد بود که کلیات سعدی نوشته مقصود
علی شیرازی در ۱۱۵۱/۱/۲۴۲ را میرزا علی در جمادی‌الاولی
۱۱۵۲/۱ از او خریده است (راهنمای کتاب ۱۶ : ۶۶۳)
- ۳۴- محسن مجلد روزگار شاه تهماسب (دوست محمد ۲۰ - اطلس خط ۵۰۸)
- ۳۵- محمد امین
- ۳۶- محمد زمان تبریزی
- ۳۷- سلطان محمود مجلد که در روضات الجنان کربلائی (۱ : ۶۱۲) یاد او
هست
- ۳۸- مظفر علی
- ۳۹- میرزا بابای اصفهانی
- ۴۰- میرزا بك تبریزی
- ۴۱- میرک مذهب
- ۴۲- یاری مذهب (کتابشناسی بیانی ص ۳۹ و ۴۰ ، مانند شماره‌های دیگر که
از منبع آنها یاد نکرده‌ام)

جلد سازان دیگر که به کار آنها بومی خوریم

- ۱- ابوطالب مدرس‌سازنده جلد نسخه تجزیة الامصار رتزیة الاعصار یا تاریخ
وصاف نوشته محمد یحیی بن لطف‌الله بهبهانی در رامهرمز کوه گیلویه
و در اصفهان در رمضان ۱۱۱۲ (ش ۱۹۴ فهرست تاریخ، آتابای)
- ۲- میرزا ابوالقاسم خوش‌نویس باشی در قرآن مترجم آستان طوس (ش ۱۰۸
فهرست گلچین معانی)

- ۳- استاد سید ابوالقاسم حسینی مذهب اصفهانی (قرآن ش ۸ و ۵، فهرست آتابای).
- ۴- ابوالقاسم موسوی حسینی که جلد صحیفه سجادیه نوشته فخرالدین احمد بن
سلطان محمد تبریزی در ۱۰۸۷ را به فرمایش میرزا محمد حسن مستوفی -
الممالک به سال ۱۲۵۲ ساخته است (آتابای ، ص ۳۲۶ فهرست کتابهای دینی)،
همچنین جلد قرآن ش ۳۸ ملک از سده ۱۰ (ص ۷ فهرست عربی) در ۱۲۳۸ .
- ۵- استاد احمد در کلیات سعدی نوشته مقصود علی شیرازی در ۱۰۷۰ که جلد
آن را در ۱۲۳۱ ساخته است (فهرست دیوانهای شاهنشاهی از بیانی ش
۴۱۳ و از آتابای ش ۲۳۳) .
- ۶- میرزا احمد مذهب باشی در ۱۲۶۲ جلد قرآن نوشته عبدالوهاب شیرازی در
۱۲۶۱ (ش ۱۸۶ فهرست گلچین معانی).
- ۷- میرزا احمد نقاشباشی در قرآن نوشته تبریزی در ۱۱۴۵ به سال ۱۲۳۷
(ش ۱۸ آتابای).
- ۸- فخرالدین احمد بن سلطان محمد تبریزی که در قرآن نوشته محمد رضا
شیرازی ۱۰۹۷ رقم او مورخ ۱۱۱۷ هست (ش ۱۲۷ گلچین معانی)، نیز
در قرآن نوشته خود او در ۱۱۴۶ بارقم او بهمین تاریخ ۱۱۴۶ (فهرست
کتب دینی آتابای ۲۹۹) و در قرآن و دعای نوشته ۱۱۱۰ نیز رقم او
(ش ۱۳۵ آتابای) و در دعایی تاریخ نیز رقم او (ش ۱۸ کتب دینی آتابای)
و در دعاء نوشته خود او در ۱۱۴۴ (۲۴۴۱ کتب دینی آتابای) نیز
رقم او مورخ ۱۱۴۴ و در مرقع دعائی نوشته خود او در ۱۱۳۳ (۴۲۰)
کتب دینی، آتابای) نیز رقم او، و در نثر اللثالی نوشته خود او در ۱۱۲۰
در اصفهان (آتابای دینی ۴۹۵) رقم او مورخ ۱۱۲۰ هست .
- ۹- اسدالله مذهب مشهدی که کتیبه او به فرموده حسینعلی شیخ‌الاطباء در محرم
۱۲۹۴ در قرآن نوشته علی بن‌الحسین زین‌العابدین حسینی موسوی کاظمی
در شیراز در همین سال دیده میشود (ش ۶۴ آتابای). او گویا همان میرزا
اسدالله مذهب و زرافشان‌کار باشد که فرصت در آثار عجم (۵۴۸) از وی نام
برده است .
- ۱۰- اسماعیل نقاشباشی که رقم او مورخ ۱۲۷۹ در عالم آرای عباسی بی تاریخ
هست (ش ۱۱۷، کتب تاریخ آتابای).

- ۱۱- حسن شرف یزدی که کتیبۀ او در قرآن نوشته ابراهیم بن محمد حسن در ۱۱۲۲ دیده میشود (ش ۱۵۱ گلچین معانی).
- ۱۲- ملاحسین صحاف باشی مشهدی (هنر و مردم ش ۱۸۲: ۲۵) که در فهرست گلچین معانی (ص ب و ۸۹ و ۱۳۷ و ۲۳۷) از سه قرآنی که بدستور میرزا سعید خان مؤتمن الملک و شاهزاده رکن الدوله بدست او مرمت شده است یاد گردیده است:
- (۱) قرآن ش ۴۴ با رقم یاقوت و تاریخ ۷۰۴ ترمیم شده زمان تولیت میرزا سعید خان مؤتمن الملک در ۱۲۹۲.
- (۲) قرآن ش ۶۱ نوشته ابراهیم سلطان در ۸۲۷ که او بدستور رکن الدوله در ۱۳۰۶ و صالی و صحافی کرده و محمد رضا بروسان و هاشم ظریف و عیسی آلفته جلدروغنی برای آن ساخته اند.
- (۳) قرآن ش ۱۲۳ نوشته ملا علایک تبریزی از سده ۱۱ ترمیم شده در ۱۲۹۸ در زمان همان انصاری که او و میرزا احمد مذهب باشی و میرزا ابوالقاسم خوشنویسی باشی در تعمیر و ترمیم و وصالی و متن وحاشیه کردن ش ۴۴ و ۱۲۳ دست داشته اند.
- ۱۳- استاد حیدر علی نقاش جلد دارای پیکره شیخ بهائی و میرفندرسکی در مرقع دارای نقاشی های محمد باقر در ۱۱۹۲ و محمد صادق و خط حسن بن میرزا محمد حسینی در ۱۲۸۳ (ش ۵۶ فهرست آتابای).
- ۱۴- استاد خلیل الله در قرآن نوشته عبدالحسین در ۱۳۲۱ (ش ۴۱۴ گلچین معانی).
- ۱۵- آقا رضای عکاس باشی که عکس چاپی ناصرالدین شاه کار او در تاریخ نخجیر ناصری نسخه نوشته محمد حسین شیرازی در ۱۲۸۲ دیده میشود (خوش-نویسان بیانی ۶۹۱ - نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی بیانی ش ۷۷ - فهرست کتب تاریخ از آتابای ش ۱۵۸).
- ۱۶- روزبهان پسر حاجی نعیم الدین کاتب مذهب که کار او در ۹۳۰ در قرآن نوشته پیر محمد ثانی در ۹۲۹ نسخه موزه ایران باستان دیده می شود (راهنمای گنجینه قرآن ش ۷۹ ص ۳۸ - خوشنویسان بیانی ۱۰۷).
- ۱۷- زین العابدین اصفهانی نویسنده روی جلد قرآن در ۱۲۵۹ و ۱۲۸۶ (ش ۱۷۶ و ۴۰ و ۴۰۲ آتابای) نیز دو نسخه کشف الحق محمد هادی حسینی حسینی نوشته ۱۲۵۷ و ۱۲۵۹ در تهران (ش ۴۰۱ و ۴۰۲)

فهرست دینی آتابای).

- ۱۸- زین العابدین افشار در نسخه کلیات سعدی نوشته محمد بن یوسف همدانی در ۱۲۳۵ (مجلس ۳: ۵۵۶ ش ۱۱۴).
- ۱۹- زین العابدین بن عبدالنبی قزوینی که کتیبۀ او مورخ ۱۲۱۷ در دعای نوشته خود او در ۱۲۱۳ در یزد هست (فهرست آتابای ۱۷۸).
- ۲۰- زین العابدین بن محمود مذهب در دیوان عماد مورخ ۸۶۳ (جلد ایرانی در سده ۱۵ آقا اوغلو با نگلیسی چاپ ۱۹۳۵ لوح ۱۷).
- ۲۱- آقا صادق سازنده جلد قرآن سده ۱۲ (ش ۱۶۴ فهرست گلچین معانی).
- ۲۲- آقا طالب که جلد قرآن نوشته زین العابدین بن عبدالنبی قزوینی محدث در ۱۲۲۲ کار اوست در سال ۱۲۲۳ (نمونه خطوط خوش شاهنشاهی بیانی ۳۴ - راهنمای گنجینه قرآن ص ۸۲ ش ۱۳۳).
- ۲۳- عبدالرحمن در قرآن نوشته احمد بن السهروردی در ۷۰۴ و ۷۰۶ در موزه ایران باستان از اردبیل (راهنمای گنجینه قرآن ص ۵۴ بخش ۲۶ تصویر ۳۱).
- ۲۴- میرزا عبدالعلی خراسانی که رقم او مورخ ۱۲۹۳ در مرقع مورخ ۱۲۳۷ و ۱۲۳۸ هست (مرقعات آتابای ش ۱۰۵، نمونه خطوط خوش شاهنشاهی بیانی ش ۳۳).
- ۲۵- حاج میرزا عبدالوهاب مذهب باشی در قرآن مورخ ۱۲۷۷ (راهنمای گنجینه قرآن تصویر ۱۶ ص ۹۳ بخش ۲ ش ۴۵) و قرآن بی تاریخ (ش ۴۸ فهرست آتابای).
- ۲۶- عزیزمغل جلدساز که قرآن دارای تاریخ ۶۰۴ و منسوب به یاقوت رادر ۱۲۰۲ به فرمایش کلب علی خان تجلید کرده است، همچنین قرآن مورخ ۱۲۳۰ (ش ۴۴ گلچین معانی ص ۹۷).
- ۲۷- علی اشرف نقاش گویا شاگرد محمد علی پسر ابدال بیک (دیباچه گلستان هنر ص ۴۸ و ۴۹) که کار او در قرآن نوشته احمد تبریزی در ۱۱۴۱ به سال ۱۱۷۱ (راهنمای گنجینه قرآن ۱: ۶۷ تصویر ۲ و ۳۴: ۷۶ ش ۱۲۶ - ش ۴۷ آتابای) و قرآن مترجم نوشته محمد ابراهیم قمی در ۱۰۹۱ بسال ۱۱۷۱ (ش ۱۶۶ آتابای) و قرآن نوشته محمد هاشم اصفهانی در ۱۱۳۹ (ش ۳ ملک ص ۱ فهرست عربی) و قرآن نوشته عزیز بن محمد

ازسده نهم (راهنمای گنجینه قرآن، ۲: ۳۵ ش ۷۵) و در هفت بند حسن کاشی نوشته میرعماد حسینی (فهرست دیوان ها، بیانی ش ۵۷۰) دیده می شود. پس جلد قرآن نوشته ام سلمه دختر خاقان فتحعلیشاه نویسنده قرآن دیگر در ۱۲۴۶ (فهرست آستانه قم ص ۳۳ دیباچه و ص ۳۰ متن در ۱۲۴۱) که رقم علی به تاریخ ۱۲۴۱ دارد (ش ۲۷ آتابای) از او نخواهد بود.

۲۸- میرزا فضل الله صحاف باشی کتابخانه آستان طوس که قرآن سده ۱۰ آنجا را در ۱۳۱۵ مرمت کرده است (ش ۱۰۰ گلچین معانی).

۲۹- سید علیرضا پسر اسماعیل قاینی که کار او مورخ ۱۲۷۲ در مثنوی مولوی، نوشته سید محمد علی حسینی قاینی در ۱۲۶۶ در متن وسید محمد حسین کاتب السلطان شیرازی در ۱۲۹۷ در رقاع آن دیده میشود (فهرست دیوان های شاهنشاهی، از بیانی ۴۰۰ - آتابای ۱۲۵ - نمونه خطوط خوش ش ۷۵).

۳۰- استاد میرزا فتح الله شیرازی بته ساز نقاش باشی که کار او در ۱۳۰۰ در قرآن نوشته زین العابدین سلطانی اشرف الکتاب اصفهانی در ۱۲۵۴ (ش ۱۴۷ - فهرست کتابهای دینی آتابای ش ۶۴) و در قرآن نوشته زین العابدین سلطانی اشرف الکتاب اصفهانی در ۱۲۵۴ (ش ۴۷ ملک ص ۹ فهرست عربی) و در کلمات قصار علی (ع) مورخ ۹۳۳ (نمونه خطوط خوش شاهنشاهی ش ۸) دیده میشود.

۳۱- فنای شیرازی که نامش در کتیبه جلد دعای نوشته عبدالله شیرازی نوربخشی در تهران آمده است (فهرست کتب دینی، آتابای ۳۰۱).

۳۲- استاد لطف علی شیرازی که کار او مورخ ۱۲۶۹ در قرآن نوشته عبدالوهاب نغمه در ۱۲۶۹ برای محمد کاظم خان نظام الملک (راهنمای گنجینه قرآن تصویر ش ۳۹ بخش ۲ ص ۹۱ ش ۱۴۳ - انوار ۸: ۴۱۵ - جواهر کلام ۲: ۱) و در قرآن نوشته وصال شیرازی در ۱۲۶۰ بسال ۱۲۷۴ برای همان نظام الملک (نمونه خطوط خوش شاهنشاهی ش ۳۵ - راهنمای گنجینه قرآن تصویر ۴۰ و ۴۱ بخش ۲: ۹۳ ش ۱۴۴ - ش ۱۲ آتابای) و قرآن نوشته آقاجان علیرضای پرتوا اصفهانی در ۱۲۷۷ (ش آتابای - راهنمای

گنجینه قرآن تصویر ۴۷ بخش ۲: ۹۳ ش ۱۴۵) و گویا هم قرآن نوشته وصال در ۱۲۵۵ (فهرست عربی ملک ص ۷ س ۳۷ - راهنمای گنجینه قرآن تصویر ۳۸ بخش ۲: ۸۷ ش ۱۳۸) دیده می شود. در آثار عجم فرصت (ص ۵۴۸) از لطف علی خان در گذشته ۱۲۸۸ پسر میرزا احمد علی خان مسعود الممالک یاد شده که صورت گل و بته ساز بوده است و او باید پسر میرزا لطف الله مستوفی نقاش باشد.

۳۳- محمد ابراهیم بن حاجی میرسیف الله حسینی اصفهانی در ۱۲۵۲ برای محمد شاه در قرآن نوشته ۱۲۵۰ و ۱۲۵۱ (راهنمای گنجینه قرآن تصویر ۳۶ بخش ۲: ۸۴ ش ۱۳۶ - فهرست آتابای ص ۴۵۱ و ۴۵۴ ش ۱۹۶ و ۱۹۸).

۳۴- محمد اسماعیل نقاش باشی که جلد مثنوی نوشته محمد حسن شریف کاتب در ۱۲۸۴ کار اوست (ش ۱۲۴ آتابای و ۴۰۱ بیانی هر دو در فهرست دیوانها) و در قرآن مورخ ۱۲۷۹ نوشته محمد رحیم اصفهانی در همین سال (ش ۱۸۲ آتابای) و گویا جلد قرآن ش ۱۲۸ فهرست آتابای، هم کار او و فتح الله شیرازی باشد.

۳۵- استاد محمد باقر که کار او در قرآن نوشته قاسم بن محمد شیرازی در رجب ۱۱۱۷ (نمونه خطوط شاهنشاهی ۲۱ - راهنمای گنجینه قرآن ۲: ۷۳ ش ۱۲۳ - ش ۴۹ آتابای) و قرآن نوشته محمد علی اصفهانی در ۱۲۸۹ با مهر او (ش ۶۲ آتابای) و دیوان امیر خسرو دهلوی نوشته در ۸۹۴ و کامل کرده قطب شیرازی در روز یکشنبه رمضان ۹۰۸ (فهرست دیوان های بیانی ۴۴۸ و آتابای ۱۷) با مهر ۱۲۴۰ و دیوان صائب تبریزی نوشته صالح خاتون آبادی در ۱۰۷۱ (بیانی ۶۳۶ - آتابای ۲۸۷) با مهر ۱۲۴۰ و روضة الصفاء نوشته ابو محمد بن علی رمال در روز دوشنبه ۳۲ شعبان در ۱۰۲۳ (آتابای ۹۵) در سال ۱۲۵۵ هست، گویا همانکه یاد او در آثار المعجم فرصت شیرازی (ص ۵۴۸) هست.

۳۶- محمد تقی مذهب نقل از کار استاد سید ابوالقاسم حسینی مذهب باشی (ش ۸ آتابای) در قرآن نوشته عبدالله بن محمد محسن یزدی در ۱۰۷۹ در سال ۱۲۷۸ (ش ۵ آتابای). نام او در آثار معجم فرصت شیرازی (ص ۵۴۸) آمده است.

- ۳۷- استاد محمد حسن شیرازی در ۱۲۵۸ در قرآن بی تاریخ بایدادداشت ۱۲۷۵ (ش ۶۶ آتابای).
- ۳۸- محمد حسین در ۱۳۱۴ در ذخیره الاخره از رضاقلی میرزا پسر شاهرخ در ۱۲۱۶ نوشته احمد بن محمد حسین شاملو در شوال ۱۲۱۷ (آتابای ۲۵۹). او شاید همان کسی باشد که دیوانش در تبریز در ۱۳۳۱ چاپ شده است (ذریعه ۹ : ۵۹۸). در آثار عجم فرصت (۵۴۸) از آثار محمد حسین بته ساز پسر آقا محمد علی یاد شده است.
- ۳۹- محمد حسین شهید در قرآن سده دهم (۱۱۶ گلچین معانی).
- ۴۰- آقا محمد زمان مذهب که کار او در قرآن مورخ ۱۲۱۹ و ۱۲۴۲ و بی تاریخ (ش ۵۶ و ۶۵ و ۸۶ آتابای) دیده میشود.
- ۴۱- استاد محمد صادق که اسماعیل نقاشی در ۱۲۷۸ کار او را در قرآن - نوشته محمد ابراهیم قمی در ۱۱۱۱ به دستور شاهراده احتشام الدوله نقل کرده است (راهنمای گنجینه قرآن ۲ : ۶۵ - ش ۱۰۶ - نمونه خطوط خوش شاهنشاهی ۲۳ - آتابای ۴).
- ۴۲- محمد طاهر مجلد خاقانی که در نسخه مرقع سلطان مراد قطعه ای از او بریده در ۹۶۱ با نام او دروین هست بدینگونه: «قطعه العبد محمد طاهر مجلد الخاقانی فی سنة ۹۶۱» (فلوگل ۱ : ۷۷ ش ۷۳ - کلمنت هوارت ۳۲۳ - خوشنویسان بیانی ش ۱۱۳۲ ص ۷۸۳).
- ۴۳- استاد محمد علی اصفهانی سازنده جلد قرآن نوشته عزیز محمد (فهرست جواهر کلام ۱ : ۷).
- ۴۴- محمد علی سلطان الکتاب که به فرمایش آقا سید محمد هاشم صحاف در ۱۳۱۰ کلمات قصار علی (ع) را با ترجمه نوشته کمال الدین حسین حافظ هروی ۷۸۳/۱۴ در مشهد کتبه ای نوشته است (فهرست دینی آتابای ۴۰۵).
- ۴۵- محمد علی کاتب السلطان پسر عبدالرحیم خوانساری که در ۱۲۴۰ قرآن (ش ۱۲۳ آتابای) نوشته ورقم او مورخ ۱۲۴۰ در جلد هم هست. در آثار عجم فرصت (ص ۵۴۸) از آقا محمد علی گل و بوته ساز یاد شده است که نمی دانم کدام است. او در ۱۲۸۰ در گذشته است.
- ۴۶- محمد ناصر که کار او در توزوک تیموری نوشته میرزا عضد الدوله در رجب

- ۱۲۴۵ (فهرست تاریخ آتابای ش ۳۲) در ۱۲۷۵ و حبیب السیر دفتر سوم (آتابای تاریخ ۶۳) در ۱۲۷۵ و حدیقه الحقیقه از سده ۱۰ و ۱۱ (۲۶۹ آتابای و بیانی ۳۲۳) در ۱۲۵۵ و دیوان انوری نوشته خان محمد قریشی بن عبدالنبی قریشی در ۱۶ رجب ۹۸۹ (آتابای ۴۴ - بیانی ۳۳۳) در ۱۲۷۷ و کلیات خاقانی نوشته محمد لطیف شوخی بخاری در شعبان ۱۰۱۵ و رجب ۱۰۱۷ (بیانی ۳۴۲ - آتابای ۱۸۹) بی تاریخ و سلسله الذهب نوشته محیی الدین نقشبندی در ۱۲۲۶ (۹۸ آتابای) در ۱۲۵۵ دیده میشود.
- ۴۷- آقا سید محمد هاشم صحاف که در ش ۴۴ یاد کرده ام و کار او در ۱۳۰۹ در قرآن دارای یادداشت ۱۲۸۲ (آتابای، ش ۴۳) هست.
- ۴۸- محمود مذهب که کار او به سال ۱۳۴۲ برای قوام الملك در جلد نسخه بوستان نوشته علی نقی شریف پسر میرزا یوسف مذهب باشی در ۱۲۴۱ (آتابای، ص ۲۰۵) دیده میشود. نام او در آثار عجم فرصت (ص ۵۴۸) هم هست.
- ۴۹- منصور نقاش در مرقرعات جهانگیر پادشاه هند (راهنمای گنجینه قرآن ۱ : ۶۷).
- ۵۰- مهدی حسینی امامی در ۱۳۰۴ در قرآن نوشته میرزا علی اکبر گلستانه در ۱۳۰۸ (آتابای، ص ۱۱۲).
- ۵۱- میرزا بابا که رقم او در قرآن نوشته ۱۱۸۱ (۶۳ آتابای) در ۱۲۱۸ و گلستان سعدی نوشته عماد حسنی در ۱۰۲۳ (آتابای ۲۴۷ - نمونه خطوط خوش شاهنشاهی ش ۴۶) در ۱۲۰۶ دیده میشود.
- ۵۲- استاد نصرالله اصفهانی در قرآن مورخ ۹۸۰ (ش ۶۰ آتابای).
- ۵۳- میرزا یوسف مذهب شیرازی که دیوان حافظ نوشته عبدالوهاب ادیب (پیش از ۱۲۸۲) را به زر آراسته و شاید زر کوبی جلد هم کار او باشد (بیانی ۴۸۷ - آتابای ۱۶۲).
- جلدهای دارای تاریخ از روی فهرستها**
- ۱- جلد تفسیر قرآن مورخ ۵۸۲ وقف شیخ تربت شیخ احمد جام در ۶۵۴ (راهنمای گنجینه قرآن ۱ : ۶ و ۲ : ۱۶ ش ۳۰-۳۲).
- ۲- جلد معرق در قرآن نوشته احمد بن محسن در ۹۲۷ برای شاه اسماعیل بهادر

- خان حسینی (راهنمای گنجینه قرآن ۱ : ۶۵ و ۲ : ۲۸ ش ۵۷) .
- ۳- جلد قرآن وقف همایون پادشاه هند بر بقعه شیخ صفی در ۹۵۲ (راهنمای گنجینه قرآن ۱ : ۶۵ و ۲ : ۴۴ ش ۸۶) .
- ۴- جلد قرآن مورخ ۹۶۴ با رقم علاءالدین تبریزی (راهنما ۱ : ۶۴ و ۲ : ۴۸ ش ۹۲ تصویر ۳۲ - ملک ۴۳ ص ۸ فهرست عربی) .
- ۵- جلد قرآن نوشته دوست محمد بن سلیمان هروی در ۹۶۸ (راهنما ۲ : ۴۷ ش ۹۱ - فهرست آستانه قم ۱۵) .
- ۶- جلد قرآن بزرگ مورخ ۹۸۹ نوشته شمس الدین عبدالله (راهنما ۱ : ۶۵ و ۲ : ۵۰ ش ۹۵ تصویر ۳۳) .
- ۷- جلد روضة الصفاء با کتیبه محمد هادی خان وزیر اماموردی خان سپهسالار (ش ۷۹ فهرست تاریخ آتابای) .
- ۸- جلد دارای کتیبه ۱۱۵۳ در ترجمه فارسی قرآن (ش ۶۰ دینی، آتابای) .
- ۹- جلد دارای همان کتیبه در ترجمه تورات (همان جا ۵۴) .
- ۱۰- جلد مورخ ۱۲۱۱ در قرآن نوشته علاءالدین تبریزی در ۹۸۰ (راهنما ۲ : ۶۱ ش ۱۰۷ - ملک ۳۹ ص ۷ فهرست) .
- ۱۱- جلد مورخ ۱۲۱۸ در قرآن نوشته میرزا احمد تبریزی در ۱۱۱۷ (راهنما ۲ : ۷۲ ش ۱۲۲ تصویر ۳۵) .
- ۱۲- جلد مورخ ۱۲۲۱ در قرآن نوشته ابراهیم بن کاظم گورانی در همین سال (راهنما ۲ : ۸۱ ش ۱۳۲) .
- ۱۳- جلد قرآن نوشته تبریزی در ۱۲۱۷ با ستایش فتحعلیشاه در کتیبه آن (آتابای ۶) .
- ۱۴- جلد قرآن نوشته عبدالله بن عاشور اصفهانی در ۱۲۳۱ با نام فتحعلی شاه در کتیبه آن (آتابای ۱۳۶) .
- ۱۵- جلد زاد المعاد نوشته آقا محمد هادی برای فتحعلیهاه در ۱۲۳۹ با کتیبه ای که همین مطلب را میرساند (۱۷۳ فهرست دینی آتابای) .
- ۱۶- جلد مفتاح الخزاین از محمد جعفر لاهیجانی برای محمد شاه قاجار نوشته صفر ۱۲۵۴ در اصفهان بخط عبدالله بن حاجی آقاجانی شکسته نویس با کتیبه ای در ستایش محمد شاه (فهرست دینی آتابای ۴۴۸) .

- ۱۸- جلد مورخ ۱۲۴۹ در قرآن نوشته محمد علی خوانساری در همین سال (ش ۲۱۳ آتابای) .
- ۱۹- جلد مورخ ۱۲۶۰ در قرآن سده ۲۰ (ملک ۲۸ ص ۵ فهرست) .
- ۲۰- جلد سبک شیراز در ۱۲۶۵ در قرآن نوشته وصال در ۱۱۵۴ (راهنما ۲ : ۸۵ ص ۱۳۷ تصویر ۳۷ - آتابای ۲۱۸) .
- ۷۱- جلد مورخ ۱۲۷۱ در زاد المعاد نوشته آقا ابراهیم قمی (فهرست دینی آتابای ۱۹۳) .
- ۲۲- جلد با کتیبه مورخ ۱۲۷۷ در دعاء الصباح نوشته ابراهیم بن احمد در ۱۱۷۷ (فهرست دینی آتابای ۱۹۳) .
- ۲۳- جلد مورخ ۱۳۰۶ به فرمایش حسین خان یاور در قرآن نوشته ۱۳۰۶ (ش ۱۱۲ گلچین معانی) .
- ۲۴- جلد مورخ ۱۳۰۸ در قرآن (۲۵ آتابای) .

جلدهای تاریخدار با آرایش

در بررسی هنر ایرانی پوپ (۳ : ۱۹۸۸ - ۱۹۹۴) پس از پژوهش در هنر جلدسازی از جلدهای مورخ بترتیب تاریخی بدینگونه یاد شده است :

سال

- ۷۱۰- قرآن اولجاتیو در موزه هنر اسلامی و ترکی استانبول
- ۷۳۵- نسخه نوشته در تبریز با نام «محمد علی»
- ۷۸۹- نسخه نوشته در شروان که ساکیسیان در هنر اسلامی (ص ۸۰ لوح ۳) از آن یاد کرده است (نیز راهنمای گنجینه قرآن ۱ : ۶۱ و ۶۲)
- ۸۰۸- دیوان سلطان احمد جلایر نوشته ۸۰۵ (فریر گالری)
- ۸۱۰- نسخه نوشته در بغداد (موزه استانبول ش ۱۵۴۹)
- ۸۱۶- نسخه نوشته در هرات (طوپقپوسرای)
- ۸۲۸- نسخه نوشته در ابرقوه
- ۸۳۳- نسخه نوشته در شیراز برای ابراهیم سلطان (همان موزه استانبول)
- ۸۳۰- نسخه هرات برای بایسنقر (همانجا)
- ۸۳۹- جامع الاصول محمد جزئی نوشته محمد بن حاجی حافظ (چستر بیتمی ۵۲۸۱)
- ۸۴۰- نسخه بخط نسخ در همان موزه استانبول ش ۱۵۵۰

در همین کتاب از منابعی که وصف این نسخه و جلدها در آنها آمده است یاد شده و میتوان با نجاها نگر است.

منابع اصطلاحات

در باره اصطلاحات تجلید و صحافی گذشته از کتابهای خاص این هنر که انگشت شمارست و از سه‌تای آنها یاد کرده‌ایم میتوان بچند منبع دیگر نگر است:

۱- وصفی که در صفحات عنوان آغاز نسخه‌ها دیده میشود و آنها را کتاب‌داران و کتاب‌شناسان روزگاران گذشته که بیشتر آنها هم از کارکنان رسمی کتابخانه‌ها و نگارخانه‌های فرمانروایان و پادشاهان بوده‌اند در آنها نوشته‌اند و بسیاری ازین گونه وصفها برای ابواب جمع و تحویل بکار میرفته است. نمونه آنها را در نسخه‌های بقعه اردبیل که اکنون در کتابخانه عمومی شهر لنینگراد و کتابخانه موزه ایران باستان و کتابخانه شاهنشاهی و جاهای دیگر پراکنده است و شاید بسیاری از آنها بشهرهای دیگر اروپا هم رفته باشد و همچنین در نسخه‌های کتابخانه‌های دربار صفوی و تیموری و آستانه‌ها مانند نجف و مشهد و قم و عبدالعظیم که بسیاری از آنها اکنون پراکنده شده است می‌توان یافت.

۲- دفاتر کهن مانند دفتر مرآة الممالک برای کتابخانه شاهنشاهی که من آن را در آنجا دیده‌ام و مانند آنها

۳- فردهایی که آشنایان باین گونه هنرها برای نسخه‌های کتابخانه شاهنشاهی نوشته‌اند مانند فردهای صدرالافاضل که من پاره‌ای از آنها را نزد شادروان دکتر مهدی بیانی در همانجا دیده‌ام.

۴- فهرستهای کتابخانه شاهنشاهی از مهدی بیانی و بدری آتابای و نمونه‌های خطوط خوش از مهدی بیانی و راهنمای گنجینه قرآن از مهدی بهرامی و مهدی بیانی که با امانت وصف آنها را برای ما باز کرده‌اند.

۵- خط و خطاطان میرزا حبیب و دیگر رساله‌های خط و تصویر.

۶- کتاب‌شناسی کتابهای خطی از مهدی بیانی چاپ ۱۳۵۴ (ص ۳۷-۴۲)

ولغات و اصطلاحات کتابسازی از رضامایل هروی چاپ ۱۳۵۳ (ص ۲۹-۳۹).

۸۴۱- نسخه‌ای که گویا برای شاهرخ نوشته شده است (طوقچوسرای).

۸۴۹- نسخه هرات به نسخ (همان موزه استانبول ش ۱۰۴۳)

۸۵۰- نسخه‌ای در موزه متروپولیتن

۸۵۳- پنج گنج نظامی متروپولیتن (ص ۴۹ ش ۶ فهرست جکسن)

۸۵۴- امثال میدانی مورخ ۶۰۳-۶۱۵ (مونیخ ۶۴۳)

۸۶۱- نسخه هرات (دوسلدرف)

۸۶۲- نسخه نوشته گویا در شیراز در موزه هنر اسلامی و ترکی استانبول

۷۶۱- نسخه نوشته گویا در شیراز (در همان موزه ش ۱۵۶۲)

۸۶۳- نسخه زین‌العابدین محمد (در همان جا ۱۵۹۱)

۸۶۳- نسخه شیراز برای سلطان پیر بوداق قره‌قویونلو (در همانجا ۱۵۵۱)

۸۶۵- نسخه وین

۸۶۵- نسخه نوشته در اصفهان (همان موزه ۱۵۴۱)

۸۷۳- نسخه همان موزه (ش ۱۵۶۲)

۸۸۲- نسخه نوشته شیراز (همانجا ۲۵۵۷)

۸۸۵- دیوان جامی به نسخ بامهر زرین «واق واق» برای سلطان جهانگیر

شیبانی در پاریس

۸۸۷- نسخه سلطان حسین بایقرا (همان موزه استانبول ۱۵۳۷)

۸۸۳ تا ۹۰۹- شاه‌نامه میرزا علی‌گیلانی در تکیه سماع درویشان استانبول

۸۹۹- نسخه شیراز (در همان موزه ۱۴۷۱)

۹۰۹- نسخه اثری از سعدی در موزه تزئینی پاریس

۹۰۸ تا ۹۳۱- قرآن شاه اسماعیل در بقعه اردبیل

۹۳۱- پنج گنج نظامی (موزه متروپولیتن، ص ۵۸ ش ۸ فهرست جکسن)

۹۴۴- نسخه‌ای از اثر سعدی (نزد گلبنکیان)

۹۴۴- مخزن الاسرار نظامی نوشته میرعلی مشهدی در همین سال در پاریس

Sup. 985 (ش ۱۸۶۴ بلوشه)

۹۶۵- مجموعه زاده

۹۶۹- قرآن شماره ۸ مونیخ

۹۷۰- نسخه موزه هنر ترکی و اسلامی استانبول